

Problém byzantského humanismu a renesance

RŮŽENA DOSTÁLOVÁ

V pracích o vývoji byzantské kultury zpravidla čteme o třech obdobích byzantského klasicismu nebo humanismu – o období fótiiovském v 9. a 10. st., o období komnénovském, zvláště o filologických studiích Michaéla Psella nebo o úvodu Anny Komnény k jejímu historickému dílu, který zdůrazňuje klasičnost jejího jazyka, a o období palaiologovském (14.–15. st.) a v něm o díle Maxima Planuda, Theodóra Metochita a Geórgia Gemista Pléthóna. Podíváme-li se však na činnost a dílo těchto mužů blíže a srovnáme-li je s definicí italského humanismu, který je definován jako „zájem poantického světa o antiku jako ztělesnění dokonalého lidství, jehož se mělo dosáhnout vzděláním, a to studiem antické literatury jako příkladným výrazem antiky“, pak si uvědomíme, že zájem o antické literární dědictví se v Byzanci projevil daleko dříve, a to zvláště už ve 4. st. v díle Basileia Velikého *Πρὸς τοὺς νέους* (K mládeži) v němž autor zdůvodňuje, proč mládež musí studovat – ovšem jen vybrané autory, z tzv. ἑξῶ, *θύραθεν μαθήματα*. V páté kapitole Basileiovy řeči čteme např.: *Πᾶσα μὲν ἡ ποίησις τῷ Ὀμήρῳ ἀρετῆς ἔστιν ἔπαινος*, a autor zde doporučuje svým žákům číst básníky, historiky a rétory, a užitečně tak zušlechťovat ducha.

Basileiovou řečí, která je snad reakcí na Juliánův zákon zakazující křesťanům učit antické autory (daleko později zřejmě z Basileia čerpá Erasmus v roce 1504 v *Enchiridii* radou: „Přípravu ke studiu Písma nám dá antická literatura ... s básníky a řečníky bude křesťan studovat filozofy, nejraději platónské, kteří mají nejbliže k prorokům a evangelii“), se dostáváme ke způsobu byzantského a vlastně už starověkého školství a vzdělávání a k těžko jedním výrazem přeložitelnému pojmu *παιδεία*, v základním významu „výchova“, „vzdělání“. Cicero je do latiny překládá slovem *humanitas* a lze je chápat i jako „kultura“, jak je tomu ve známém výroku Isokratově, že „Helénem je každý, kdo prošel helénským vzděláním a přijal helénskou kulturu“.

Po vystoupení Basileiově a poté, co Řehoř z Nazianzu odsoudil ve svých řečech tehdy již mrtvého císaře Juliána za to, že zakazoval křesťanům číst a vykládat antické autory,¹ byla cesta antických autorů do škol otevřená, a v 9. st. badatelé mluví dokonce o makedonské renesanci. Je pravda, že řecké slovo *ἀναβίωσις* je, jak později uvidíme, použito např. Theodórem Metochitem v jeho řeči na oslavu Nikaie,² kam se uchýlil byzantský dvůr po dobytí Konstantinopole křížáky v roce 1204 a která uchovala byzantské kulturní dědictví jako *παρακαταθήκη* – dočasně uložený vklad, zde po dobu trvání obsazení hlavního města, termín známý z papyrů římské doby císařské a z pozdní antiky. Termín *ἀναβίωσις* však zde neznamená specifické kulturní období jako slovo *ἀναγέννησις*, jež je překladem italského

¹ DOSTÁLOVÁ 1983, 1–12.

² SATHAS 1872, 151.

rinascimento, ale znovuožití v původním významu, jako protiklad k pojmu *νέκρωσις*, který použil Nikéforos Grégoras v dialogu *Φλωρόντιος*.³

Důvod, proč se i o době Fótiově někdy mluví jako o renesanci, je předchozí úpadek vzdělanosti za ikonoklastických sporů. Fótiος si ve své *Βιβλιοθήκη* všímá hlavně formální stránky popisovaných děl, zejména jejich jazyka. Kladně např. hodnotí i Lukiana pro jeho uhlažený jazyk a sloh.

O době vlády dynastie Komnénovců se mluví jako o komnénovském klasicismu. Představitelem školství a kultury této doby je hlavně Michaél Psellos, který ve svém díle *Χρονογραφία* (č. *Byzantské letopisy*, 1982) mluví o svém návratu a cestě k řecké filozofii od Platóna k Proklovi. Už zde musím upozornit na Psellův zájem i o přírodní vědy, zvláště o matematiku. Sám o sobě říká: „...usilovně se zabýval metodami početními a naučil se důkazům geometrickým“. Zdůrazňoval rovněž, že vždy spojoval teorii a praxi, tedy onen starověký *βίος θεωρητικός* a *βίος πρακτικός*. Člověk, který zná jen filozofii a rétoriku a neví nic o politických záležitostech, mu připomíná hluše „dunící činely“.⁴

Tento problém bude zajímat i Theodóra Metochita. Jím se dostáváme k třetímu období zesíleného zájmu o antické kulturní dědictví – k době vlády palaiologovské dynastie, kdy se v souvislosti s výkladem o některých učencích začíná mluvit o humanistických tendencích. Metochita označili významní byzantologové, např. H. Hunger a G. Beck,⁵ jako předchůdce (*Vorläufer*) humanismu, zvláště když se téměř současně seznámili s jeho řečí *Ἡθικός ἢ περὶ παιδείας* (O etice neboli o výchově) v rukopisu Rakouské národní knihovny Cod. Phil. gr. 95 roku 1952. Tato řeč však byla vydána až roku 1997 a podruhé v opraveném vydání roku 2002 aténským profesorem I. D. Polemisem jako první svazek řady *Κείμενα βυζαντινῆς λογοτεχνίας*.⁶

Theodóros Metochitēs (kol. 1270–1332) byl v každém případě významnou postavou své doby. Dětství prožil za otcova vyhnanství a za jeho uvěznění jako *latinofróna*, přívrženec unie s římskou církví. Ve třinácti letech Metochitēs osířel, ale díky svému nadání, výsledkům ve studiích a literární činnosti byl povolán k císařskému dvoru a posléze dosáhl vysoké hodnosti *mesazón*, jakéhosi ministerského předsedy, i bohatství, ale nakonec po svržení císaře Andronika II. vnukem Andronikem III. vše ztratil a poslední dva roky života strávil v klášteře Chóra v Konstantinopoli. Jeho žák Nikéforos Grégoras jej pro jeho znalosti charakterizuje jako *βιβλιοθήκη* nebo *βίβλος ἔμψυχος*, obdivoval jeho píli, když se Metochitēs „...od rána do večera oddával správě státu a po návratu domů znal jenom studium, jako by byl vědcem, který nemá nic společného s politikou“. Šlo zde o ono již ve starověku známé spojení *βίος θεωρητικός* a *βίος πρακτικός*, a jak sám přiznává ve své řeči *O etice* (kap. 36)

³ LEONE 1975.

⁴ RENAULT 1926, 1928, kap. 37 nn.

⁵ HUNGER 1952, 4–19; HUNGER 1953, t. 3, 12–19; BECK 1952; ŠEVČENKO 1966, vol. 4, 19–55; GIGANTE 1967, 11–25.

⁶ POLEMIS 2002.

„musí někdy člověk podřídit své zájmy požadavkům společnosti“.⁷ Dříve než se budeme zabývat nově vydanou řečí, podívejme se na Metochitovu sbírku esejů *Ἱπομνηματισμοὶ καὶ σημειώσεις γνωμικαί* (*Miscellanea*, Rozmanitosti filozofické a historické),⁸ napsaných snad po vzoru Plutarchových *Moralia*. V této sbírce se autor dotýká mnoha témat, jež uplatňuje v řeči *O etice*, která je pro dějiny novodobé klasické filologie důležitá, protože na mnoha místech zdůrazňuje myšlenky, o něž se v 19. a 20. st. opírá druhý a třetí humanismus (Humboldt, Jäger).

Patří sem např. esej 113 o Řecích (Metochitēs zde zdůrazňuje, že Řekové jeho doby jsou *τοῦ γένους καὶ τῆς γλώττης αὐτοῖς κοινῶν καὶ διάδοχοι*), kteří zpočátku neprosluli svými činy nebo šťastným osudem, ale přirozenou bystrotí mravů a smýšlení. Autor vyzdvihuje jejich uměřenost i to, že jejich obce se posléze shodly na společné správě věcí: *Τελευτῶντες γὰρ μὴν μεθ' ὕστερον Ἕλληνες ἅπαντες μετέβαλον τὰ πολιτεύματα καὶ κοινοπολιτείας ἅπαντες ἤρροντο ... ὀλιγαρχικῶς ἢ δημοκρατικῶς...*

Nebo esej 83 o tom, že „udržíme v paměti vše, co se týká Řeků, ať jsou to věci veliké nebo i takové, které sotva stojí za řeč, o tom psali naši historikové Hérodotos, Thukydidés a Xenofón. Snad i u jiných národů byly podobné činy, o nichž nic nevíme, a podobně snad oni nevědí nic o nás, protože jejich spisovatelé o nás nepsali.“

Přes obdiv projevovaný historikům v těchto esejích vyzdvihuje autor důležitost studia matematiky a v jistotách matematiky hledal vzor pro společenský soulad, protože „v názorech o jejich obtížných výrocích jsou všichni jednotni a v těchto věcech lidé tvoří společnou obec – *κοινοπολιτεία*, a kdyby lidský život probíhal jen v této oblasti, byl by stále hluboký mír, společnost by žila bez krizí a lidé by všechno řešili společně“.

Matematika a geometrie je prospěšná pro vše, čím se lidé zabývají (*πρὸς πάντα τ' ἀνθρωπινά...*), pro měření půdy, pro stavbu domů, pro výrobu strojů, ve válkách a v bojích (zde dává za příklad Archiméda) a uzavírá: *εἶναι καὶ τὰ παραλιπόμενα τῇ ἐπιστήμῃ ὁδοῦ ... πάρεργα πολὺν βιωφελέστατα*.

Metochitovy myšlenky tu ovšem nejsou originální. Už Theodóros II. Laskaris o generaci dříve kladně hodnotil exaktní vědy, opíral se ovšem také o Platóna (*Ἔσται* 522c–531c).

S Metochitovými historickými úvahami souvisí i kapitola 111, že ti, co studují literaturu (*οἱ περὶ λόγον σπουδάζοντες*), musí věnovat pozornost zvláště historiografii (*πρὸς τὸ ἱστορικὸν ἐπιμέλεια*), protože kdo chce být opravdu vzdělanec, musí se zdokonalovat i připomínáním starých. Z toho bude mít prospěch i způsob jeho vyjadřování – *ἅμα τῇ κατὰ τὴν γλώτταν ἀσκήσεις εὖ ἔχειν*.

Kdy Theodóros Metochitēs své eseje shromáždil a vydal, nevíme. Patrně vznikaly na základě diskuzí, které vedl se svými přáteli, zvláště s Josefem Filozofem. Upozornili jsme na ně před charakteristikou řeči *O etice*, protože některé eseje nás přivádějí též k pramenům,

⁷ POLEMIS 1999, 245–275.

⁸ MÜLLER, KIESSLING 1821.

jimž esej věnoval, např. vedle Platóna a Aristotela je to esej o Filónovi, Pýthagorovi a Plutarchovi. Podle Tatakise cituje autor v *Miscellaneích* více než sedmdesát antických autorů.

Řeč sepsaná Metochitem asi roku 1305 je věnována neznámému mladému muži, kterého má pohnout k většímu zájmu o vzdělání a četbu. V prvních kapitolách autor zdůrazňuje, že jen vzdělanost může člověku pomoci na cestě k *ἀρετή*, která zůstane trvalým majetkem člověka, nemůže ji nikdy ztratit jako hmotný majetek a bohatství. Z tohoto místa vychází při svém datování řeči až do roku 1328 H. Hunger, který soudí, že Metochitēs tu vychází z vlastní zkušenosti, protože po svržení Andronika II. z trůnu byl poslán do vyhnanství, ztratil dům a veškerý majetek a poslední léta života strávil v klášteře Chóra, který sám dal renovovat.

Metochitēs vyzdvihuje význam knih a četby pro kultivovaného člověka. Zvláště historická literatura zachovala dalším generacím zprávy o významných činech Řeků. Chvála knih se vyskytuje u řady byzantských autorů od samého počátku tohoto období. Podle Metochita poskytuje četba čtenáři duchovní požitek (*πνευματικὴ ἡδονή*) a rozkoš (132, 9–17) a poskytuje mu úlevu od námahy duševní práce. Spisovatel svým dílem dosahuje nesmrtelnosti, podobně jako jiní umělci svým dílem sochařským nebo malířským. Zde lze uvést, že už jeden z prvních byzantských historiků – Prokopios z Kaisareie – zdůrazňuje v úvodu svého díla, „že popsal války, které vedl římský císař Justinián..., aby vynikající činy, budou-li o nich chybět zprávy, nebyly po dlouhém čase zasuty opomenutím a ... vymazány z lidské paměti“. Tato myšlenka se pak stává topem úvodů byzantských historiků.

Podívejme se nyní na lásku ke knihám, z níž se vyznává řada byzantských autorů. Rétor Libanios ve své autobiografii popisuje kopii ztraceného rukopisu historika Thukydidy a prohlašuje: „z jiného rukopisu by mne četba netěšila“; až jeden z jeho žáků po delší době tento rukopis našel. Z toho je ovšem i patrné, že knih nemohl kolovat velký počet. V roce 867 si patriarcha Fótios v jednom ze svých listů z vyhnanství císaři Basileiovi stěžuje: „Je novým druhem trestu, že jste mi vzali mé knihy. Proč jste mi vzali knihy? Jestliže v něčem chybuji, měli jste mi dát více knih..., aby mne poučení napravilo.“ Téměř ve stejné době psal Fótiov žák Konstantin-Cyryl, misionář na Velké Moravě, úvod k slovanskému překladu evangelií, v němž říká: „Duše knih zbavená zdá se být člověku mrtvá – nahé jsou všechny národy bez knih,“ a položil tím základ k literaturám ve slovanských jazycích.

V tzv. *Κεφάλαια Παραινετικά* (Morální naučení) přičítaných Basileiovi I. v 2. pol. 9. st. doporučuje autor, snad vychovatel při císařském dvoře, četbu historických děl: „V četbě staré historie najdeš bez námahy, co druzí s námahou shromáždili.“ A generál Kekaumenos v 11. st. radí ve své knize *Στρατηγικόν* (O umění válečném) synovi: „Kdykoli máš volný čas ... čti historické a teologické knihy.“ Tyto dva žánry patří skutečně k nejčastějším literárním žánrům v byzantské literatuře. A konečně i Metochitēs v jedné ze svých básní prohlašuje knihy za své jediné bohatství, přeje si, aby našly útočiště v knihovně kláštera Chóra.

Výroky byzantských autorů o knihách vzbuzují dojem, že Byzantincem mohl vlastnit mnoho knih. Tak tomu ovšem nebylo. Cena knih v poměru k příjmům byla nesmírně vysoká. Rukopis s listy apoštola Pavla mohl stát téměř tolik jako městský dům. Biskup Arethas

platil v 10. st. za opsání knihy včetně pergamenu téměř polovinu ročního platu úředníka, pořízení opisu knihy byla velmi namáhavá práce a kvůli tomu všemu si přátelé knihy často půjčovali, jak víme ze zachované korespondence a konečně i ze zpráv o činnosti knihoven. Metochités shrnuje svůj výklad o četbě knih závěrem, že knihy pomáhají člověku řešit jeho problémy, poskytují mu bez nákladů a v krátkém čase znalosti o různých národech a zemích, aniž musí čtenář podnikat dlouhé cesty.

Autor si ve své řeči poměrně málo všímá křesťanství a jeho nauk. Činí tak hlavně v úvodu, kde se hlásí – asi i na základě zkušeností svého otce – k ortodoxnímu křesťanství (kap. 6): *Ὁ μὲν δὴ λόγος οὕτω χρῆται φησὶν οἰεσθαι, πρὸ πάντων εὐσεβῆσαι τὰς περὶ τοῦ Θεοῦ δόξας ἀληθεῖς*, které pak v této kapitole rozvádí. Metochités je přesvědčen, že právě *παιδεία* přivádí člověka k Bohu. V dalším výkladu se zabývá pojmem *θεωρία*, který avšak v jeho výkladu nesouvisí s mystickým nazíráním Boha, ale s vědeckým studiem kosmu a jsoucná. Je přesvědčen, že vědecké poznání stvoření a přírody přispívá k poznání Boha, a studium filozofie, jímž *παιδεία* vrcholí, chápe jako studium jevů stvořeného světa, které musí vést i k poznání jeho stvořitele. Cestou k poznání Boha tak může být i astronomie. V těchto názorech se projevuje vliv Filónův a Metochités jimi vyjadřuje duchovní proud své doby, který se snaží spojit křesťanské učení s vědeckým poznáním své doby (kap. 32). Také tyto myšlenky nacházíme už u Theodóra II. Laskarise a kořeny mají v Platónově *Ústavě* (522b–530a). O něco později, v době hésychastických sporů, shrnoval Grégorios Palamas (1296–1359), odpůrce humanistů, taková stanoviska slovy: „Slyšel jsem, že podle některých by měli i mniši usilovat o nabytí světské moudrosti, poněvadž bez ní se nikdy nezbaví nevědomosti a mylných názorů. ... Podle nich je třeba shromažďovat vědění odevšad, zvláště s přihlédnutím k starověké řecké vzdělanosti (*ἐλληνικὴ παιδεία*). I ona je darem Božím stejně jako zjevení, jehož se dostalo apoštolům a prorokům.“ Tak charakterizuje Palamas názory humanistů, kteří měli víru v sílu lidského rozumu a vědění, zvláště v poznávání přírody.

Pro lidi, kteří neusilovali o hlubší studium filozofie, byly antické texty hlavně zdrojem pro poznání a ovládnutí klasické řečtiny, která se stále více vzdalovala mluvenému jazyku a stávala se i těžko srozumitelnou. Proto se nám z této doby alespoň zčásti zachovaly tzv. metafráze, prepisy původního klasicizujícího textu, např. díla Anny Komnény *Ἀλεξιάς* z 12./13. st.⁹ nebo metafráze Nikéfora Blemmyda (*Βασιλικὸς Ἀνδριάς*, *Obraz vladaře*)¹⁰ usnadňující soudobému čtenáři porozumění textu. Schopnost skládat řeči, např. oslavné nebo pohřební, případně přivítání císaře z tažení, byla důležitá pro životní dráhu každého vyššího úředníka. Proto i rétorika byla důležitou částí vzdělání.

Upozornili jsme již na místo, v němž Metochités uvádí, že řečtí historikové – jmenuje tu Hérodota, Thukydidu a Xenofónu – si všímali jen činů Řeků a opomíjeli ostatní národy. V *Miscellaneích* 101 a 108 však sám věnuje pozornost Římanům, a to zvláště

⁹ HUNGER 1981.

¹⁰ HUNGER, ŠEVČENKO 1986.

postavám, které známe z Plutarchových životopisů (Numa Pompilius, Tarquinius Superbus, Sulla, Lucullus, Pompeius), z nichž zde zřejmě čerpal. V dalším eseji pak rozvádí byzantský topos, podle něhož božská prozřetelnost učinila z tzv. *κοινοπολιτεία* (zde: z republiky) monarchii za císaře Augusta a z ní největší a nejmocnější říši na světě, a umožnila tak rychlé rozšíření křesťanství.

Tento zájem o Řím, případně o latinskou literaturu, se v Byzanci znovu objevuje až v palaiologovské době v díle Maxima Planuda, který v 13. st. patřil k největším znalcům latinské literatury, ačkoli studium latiny vždy vzbuzovalo podezření, že zájemce oň je latinofron. O generaci později se z tohoto obvinění musel obhajovat Démétrios Kydónés.

Ačkoli se Metochités v *Miscellaneích* ani v řeči *O etice* nevyjadřuje obšírněji o svých názorech na způsob vlády, setkáváme se v těchto esejích s termínem *κοινοπολιτεία*, která v Evropě byla *δημοκρατική* nebo *ὀλιγαρχική*, kdežto v Asii šlo vždy o *δεσποτικάι μοναρχίαί* (*Misc.* 101, 102). Zatímco H. V. Beyer v tom termínu vidí synonymum pro slovo *δημοκρατία*, Medvedev v knize *Vyzantijjskij gumanizm XIV–XV vv.* soudí, že ideálem byzantských humanistů byla osvícená monarchie,¹¹ to je podle Platónova dialogu *Politikos* (302d–303b) „monarchie vázaná dobrými zákony“. Je zajímavé, že slovo *κοινοπολιτεία* je v byzantských textech doloženo jen v Metochitových *Miscellaneích*, ale je známo z antických nálezů, např. SIG 622, B 12 z Delf z 2. st. př. Kr. (Lidell-Scott: „citizenship of a *κοινόν* or league“). Zde můžeme vyjít z Aristotela (*Polít.* 1252a a 1276b: *κοινωνία πολιτῶν ἢ πόλις*). Pak se objevuje až v novořeckých slovnících (Dimaras uvádí jako pramen jen Metochita: *ἔχειν ἴσα πολιτικά δικαιώματα*, Babiniotis a Kriaras též jako řecký překlad slova *commonwealth* nebo *fédération*). Je možné, že hojně použití slova *κοινοπολιτεία* Metochitem souvisí s oblibou složených slov v řečtině 13. st.¹²

Hlavní vědou tohoto období byla filologie. Zachovala se z této doby řada nejstarších a nejlepších rukopisů, z nichž některé posloužily i novodobé textové kritice. Sám Metochités říká ve svém panegyriku na Nikaiu, že „toto město přijalo uprehlíky a také celé vědecké obory jako druhá Akropolis“. Působení starověké literatury, které v Byzanci trvalo po celou dobu její existence s ohledem na stálost školské výchovy, zde bylo obzvláště silné.

Nikájský císař Jan III. Dukas Vatatzés zakládal ve městech své říše knihovny, takže dobový kronikář Theodóros Skutariotés jej srovnával s Ptolemaiem Filadelfem, vlastním zakladatelem alexandrijské knihovny.¹³ Vyvíjelo se tu školství a diskusní shromáždění, tzv. *Μουσῶν θέατρον*, při cestách do knihoven na Athos a do Thesálie se nacházely knihy, jejichž jména prý neznali ani mnozí lidé zběhlí v literatuře (*πολλοὶ τῶν ἐν λόγοις βεβιωκότων*).

Po obsazení Konstantinopole křižáky roku 1204 a po odchodu byzantské vlády i patriarchátu do Nikaie lze mluvit o prvním, byť jen dočasném exodu vědců a vzdělanců z Konstantinopole.

¹¹ BEYER 1989, 7–77, MEDVEDEV 1997, 156–161.

¹² BROWNING 1969, 87.

¹³ SATHAS 1894.

Po pádu Konstantinopole to byli řečtí vzdělanci, kteří přinesli na Západ metody práce s řeckými texty. Sice už dříve se jako první Ital zajímal o řečtinu básník Petrarca (1304–1374), kterého řečtinu učil Řek Barlaam z jihoitalské Kalábrie (1290–1350), odpůrce Palamasův v hésychastických sporech, po svém návratu do Itálie. Po roce 1453 ovšem těchto filologů – učitelů řečtiny, kteří přicházeli nejdříve do Itálie, pak do Francie, Německa i Anglie, byla celá řada (Manuél Chrysolóras, Ióánnés Argyropulos, Theodóros Gazés, Démétrios Chalkokondylés, Kónstantinos Laskaris aj.). Po vynalezení knihtisku (1455) pak pracovali i na edicích textů. Nejznámější je tu tiskárna Alda Manutia v Benátkách, z jehož tiskárny pocházejí řecké prvotisky – *editiones Aldinae*.

Zde je třeba připomenout, že na tento vývoj měl vliv koncil ve Ferrare a Florencii (1434–1438), který jednal o unii ortodoxní a katolické církve, jehož se účastnili i Geórgios Pléthón, představitel vyvřeholení byzantského humanismu, nebo Bésarión, který sem přinesl rukopis Platóna z 10. st., uložený dnes v knihovně sv. Marka v Benátkách v souboru 482 rukopisů, které tu Bésarión zanechal.

Zde bych chtěla upozornit na málo známou skutečnost, totiž že evropští humanisté neomezovali zpočátku svůj zájem jen na antické řecké autory. Pojem „středověk“ – *medium aevum* mezi antikou a novověkem nebo mezi antikou a jejím „znovuzrozením“, renesancí, nebyl posud vyhraněný. Evropští humanisté, nebo alespoň někteří, se zajímali o všechny texty napsané řecky. Např. i zakladatel platónské akademie ve Florencii Lorenzo Medicejský se snažil získat i rukopisy „nových“ řeckých autorů. Později známý německý humanista Martin Crusius (1526–1607) z univerzity v Tübingenu, který si kvůli řeckým rukopisům dopisoval s tajemníkem řeckého patriarchátu, se snažil opatřit si i díla autorů 15. a 16. st. a zajímal se i o soudobý řecký jazyk, nechtěl *τὼν παρὰ πόδας σχεδὸν ἀμαθῶς ἔχειν*. Chce, aby mu poslali učebnici novořečtiny, slovník nebo alespoň texty, z nichž by se mohl učit jako samouk.¹⁴ Ale archaizující vzdělanci v okruhu patriarchátu traumatizovaní zánikem byzantské říše sami obraceli pozornost evropských humanistů k antice. Jeden z nich psal Crusiovým studentům: „Nevšímejte si nás, nyní barbarizovaných Řeků, obraťte svou pozornost k Helladě, odkud vzešlo vše krásné a hodnotné – zákony, písemnictví, ústavní zřízení obcí, vojenství, vědy a ušlechtilé mravy,“ a filolog Ióánnés Argyropulos řekl Reuchlinovi: *Ecce Graecia nostra exilio transvolavit Alpes*.

Studium řečtiny mohlo souviset i s různými místními praktickými zájmy. Např. v Augsburgu působila bohatá kupecká rodina Fuggerů, která se zajímala o situaci ve východní Evropě a na Balkáně v zájmu svého zahraničního obchodu a první soubor německé edice byzantských historiků sponzoroval Antonín Fugger. Také Francouzi se zajímali o východní Středomoří v návaznosti na někdejší křížové výpravy. Tak vzniklo první *Corpus Parisinum* byzantských historiků, v předmluvách tu překladatelé poukazují na aktuálnost daných děl,

¹⁴ DOSTALOVÁ 2005, 137–145.

např. překlad Laonika Chalkokondyla z 15. st. je označován jako *traduction d'un moderne Grec* a jeho deset původních knih bylo rozšířeno o aktuální další knihu, týkající se soudobých událostí.

Obrat nastává s nástupem novohumanismu v Německu, kdy se studium řeckých textů koncentruje výhradně na texty klasické antiky, které se četly už ve starověkých i byzantských školách. Výuka klasických jazyků na středních školách pak díky W. Humboldtovi a W. Jägerovi, autorovi třídílné knihy *Paideia*, měla za cíl výchovu člověka na základě ideálů lidskosti přijímaných četbou textů, které se četly už na antických a později byzantských školách.

Vraťme se však k často řešené otázce humanismu a renesance v Byzanci, o níž existuje rozsáhlá literatura zejména ve spojení s jednotlivými osobnostmi, jakými byli např. v 11. st. Michaél Psellos se svou vírou v lidský rozum, svým zájmem o přírodní vědy i uznáváním tělesné krásy (např. v pohřební řeči na svou dceru).

Zatímco výtvarní umělci – malíři ikon a fresek, stavitelé – byli v Byzanci vždy považováni za řemeslníky a jako příklady byli uváděni antičtí sochaři Feidias a Praxitelés, Psellos se jako snad jediný z byzantských autorů přiznává k zájmu o výtvarné umění, které sehrálo tak významnou úlohu v západní renesanci, když v jednom ze svých dopisů přiznává, že odnášel z chrámů pod pláštěm ikony, a v jiném popisuje malou sochu Eróta.¹⁵

Nebo je tu zák Nikéfora Blemmyda císař Theodóros II. Laskaris, zakladatel škol a knihoven v Nikájském císařství, které jako *παρακαταθήκη* měly zachovat byzantskou vzdělanost pro její *ἀναβίωσις* po *νέκρωσις* trvající po dobu obsazení Konstantinopole Latiny. I v jeho odkazu nacházíme důraz kladený na vzdělání, podobně jako Theodóros Metochités klade na nejvyšší místo filozofii, i on se opíral o matematické argumenty a vzdělání spojoval s dobrem, jako Metochités spojoval *παιδεία* a *ἀρετή* (podobně jako Platón v *Ústavě* 585d–588a).

Lze souhlasit s ruským byzantonologem I. Medvedevem, autorem knihy *Византийский гуманизм XIV–XV вв.*,¹⁶ že Byzance této doby předešla v miniatuře evropské dějiny následujících století a že v té době existoval zárodek humanismu, totiž zvýšený zájem o antickou kulturu, který se tu objevoval občas už dříve, ale poprvé i zájem o jiné kultury, zejména o kulturu římskou a o exaktní vědy a o uznání jejich převzetí z Egypta a od Chaldejců. Pro rozvoj těchto zárodků však v tehdejší době už v Byzanci neexistovaly předpoklady, jaké poskytovaly italské městské republiky, např. Benátky a Janov, jež měly v rukou byzantský obchod. V Byzanci nad humanismem zvítězil hésychasmus a mnišská kultura a nebyla tu ani měšťanská třída, která na Západě poskytovala živnou půdu pro rozvoj renesanční ideologie.

¹⁵ DOSTALOVÁ 2010, 137–145.

¹⁶ MEDVEDEV 1997.

Jen marně navrhoval Geórgios Pléthón vláděcům Mistry v později spálené knize *Νόμων συγγραφή* (O zákonech) „nejlepší ústavu o tom, jak mají lidé smýšlet, jak mají žít v soukromém i veřejném životě, aby prožili v souladu s lidskými možnostmi svůj život co nejlépe a nejšťastněji“.¹⁷ Tato věta nám jen poněkud připomíná povzdech Theodóra Metochita, že „kdyby lidský život probíhal stále jen v oblasti matematiky, byl by stále mír, lidé by žili bez krizí a řešili by všechno společně“.

Bibliografie

- ALEXANDRE CH. Pléthón. *Traité des lois (Πλήθωνος Νόμων συγγραφής τα σωζόμενα)*, Paris 1858, repr. 1982.
- BECK H. G. *Theodoros Metochites. Die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert*. München 1952.
- BEYER H. V. Studien zum Begriff des Humanismus und zur Frage nach dessen Anwendbarkeit auf Byzanz und andere vergleichbare Kulturen. *Βυζαντινά* 15, 1989, 7–77.
- BROWNING R. *Medieval and Modern Greek*, London 1969.
- DOSTÁLOVÁ R. Christentum und Hellenismus. Zur Herausbildung einer neuen kulturellen Identität im 4. Jahrhundert. *Byzantinoslavica* 44, 1983, 1–12.
- DOSTÁLOVÁ R. Zu den Vorworten der ältesten Ausgaben der spätbyzantinischen Historiker. In: *Geschehenes und Geschriebenes. Studien zu Ehren von Günther S. Henrich und Klaus-Peter Matschke*, Leipzig 2005, 137–145.
- DOSTÁLOVÁ R. *Byzantinoslavica* 69/ 3, 2010, Suppl. Ekphrasis, 137–135.
- GIGANTE M. Per l'interpretazione di Teodoro Metochites quale umanista bizantino. *Rivista di studi bizantini e neoellenici* 4 (XIV), 1967, 11–25.
- HUNGER H. Metochites als Vorläufer des Humanismus in Byzanz. *Byzantinische Zeitschrift* 45, 1952, 4–19.
- HUNGER H. Der Éthikos des Theodoros Metochites. In: *Πεπραγμένα του 9ου διεθνούς βυζαντινολογικού συνεδρίου*, Thessaloniki 1953, τ. 3, 12–19.
- HUNGER H. *Anonyme Metaphrase zu Anna Komnene, Alexias XI.–XIII*. Wiener byzantinistische Studien 15, Wien 1981.
- HUNGER H., ŠEVČENKO I. *Des Nikephoros Blemmydes Βασιλικὸς Ἀνδριάς und dessen Metaphrase von Georgios Galesiotes und Georgios Oinaiotes: Ein weiterer Beitrag zum Verständnis der byzantinischen Schrift-Koine*. Wiener byzantinistische Studien 18, Wien 1986.

¹⁷ ALEXANDRE 1858.

- LEONE P. A. M.. *Fiorenzo o interno alla sapienza*. Byzantina et neo-hellenica neapolitana 4, Napoli 1975.
- MEDVEDEV I. P. *Vizantinskij gumanizm XIV–XV vv.*, St. Petersburg 1997.
- MÜLLER CH. G., KIESSLING G. *Theodórou tou Metochitou Hypomnematismoi Kai Sémeióseis Gnómikai (Theodori Metochitae Miscellanea philosophica et historica)*, Leipzig 1821, repr. 1966.
- POLEMIS I. D. Η ηδονή της θεωρίας των όντων στον Θεοδώρο Μετοχίτη. *Ελληνικά* 49, 1999, 245–275.
- POLEMIS I. D. *Θεόδωρος Μετοχίτης. Ήθικὸς ἢ περὶ παιδείας*. Κείμενα βυζαντινῆς λογοτεχνίας, Athina 2002², 52–274.
- RENAULT M. Michel Psellos. *Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976–1077)* (Konstantin IX.), Paris 1926 (vol. 1) , 1928 (vol. 2), repr. 1967.
- SATHAS K. N. Theodóros Metochités. Nikaeus. In: *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη I*, Venice 1872, 139–153.
- SATHAS K. N. Anonymou. Synopsis chroniké. *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη VII*, Venice 1894, repr. Athina 1972.
- ŠEVČENKO I. Theodoros Metochites, the Chora and the intellectual trends of this time. In: P. A. Underwood (ed.), *The Kariye Djami*, vol. 4, New York 1966, 19–55.